

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПРИРОДНИЙ ПАРК “ДЖАРИЛГАЦЬКИЙ”

Гетьман В.І.

Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління
вул. Митрополита Василя Липківського, 35, 03035, м. Київ
getman@gmail.com

Досліджено особливості природних умов та ресурсів національного природного парку “Джарилгацький” та геоморфологічні особливості коси – острова Джарилгач. Запропоновано розвивати природно-заповідної установи як природні лабораторії (банки) по збереженню рідкісних тварин та рослин. *Ключові слова:* національний природний парк, коса, острів, флора, фауна.

Национальный природный парк “Джарилгацкий”. Гетьман В.И. Исследованы особенности природных условий и ресурсов национального природного парка “Джарылгачский” и геоморфологические особенности косы – острова Джарылгач. Предложено развивать природно-заповедного учреждения как природные лаборатории (банки) по сохранению редких животных и растений. *Ключевые слова:* национальный природный парк, коса, остров, флора, фауна.

National nature park “Dzharylghatsky”. Getman W. The peculiarities of the natural conditions and resources of the Dzharylghatsky National Natural Park and the geomorphological features of the spit – Dzharylghach Island are investigated. It is proposed to develop natural reserves as natural laboratories (banks) for the conservation of rare animals and plants. *Keywords:* national natural park, spit, island, flora, fauna.

Національний природний парк (НПП) “Джарилгацький” створений Указом Президента України від 11 грудня 2009 р. на території Скадовського району Херсонської області. Загальна площа парку становить 10000 га, у тому числі 805 га передано йому в постійне користування. До складу парку включено (без вилучення) 2469 га акваторії Джарилгацької затоки і 6726 га земель ДП “Скадовське дослідне лісомисливське господарство”.

Територіальне ядро парку – острів Джарилгач, розташований у північно-західній частині Чорного моря на південний схід від Дніпровсько-Бузького лиману. З півночі його омиває Джарилгацька затока, а з півдня –

Каркінітська, які сходяться на сході і південному сході. Слово “джарилгач” татарського походження і в перекладі означає “обпалені дерева” або “горілий ліс”.

Острів Джарилгач, з вузькою косою в західній частині, має загальну довжину близько 42 км. Цей великий піщаний масив є по суті півостровом, але завдяки постійно існуючій промійні недалеко від Лазурного його можна вважати островом. Саме тому острівна відособленість – віддаленість від населених пунктів материкової частини – є найбільшою природною цінністю Джарилгача. Це найбільший незаселений острів Європи. Його площа 5605 га.

Історія створення НПП “Джарилгацький”

Охорона природних комплексів території НПП “Джарилгацький” започаткована ще на початку ХХ ст. Так, у 1923 р. острів Джарилгач було включено до заповідника “Асканія-Нова”. У 1927 р. створено Надморський заповідник площею біля 32000 га, до якого входили весь о. Джарилгач з смугою акваторії шириною 1 км, західна частина Джарилгацької затоки, а також коси Бірючий острів (Азовське море), Тендра і низка островів однойменної затоки.

У 1933 р. Надморський заповідник реорганізовано у Чорноморський та Азово-Сиваський державні заповідники, основним завданням яких була охорона птахів. У 1937 р. більшу частину природоохоронної території острова Джарилгач було вилучено і передано у користування колективним господарством Скадовського району під випас. Заповідною залишалась лише територія площею 982 га, яка у 1951 р. також втратила цей статус. У 1974 р. на острові створено Джарилгацький ботанічний заказник загальнодержавного значення площею 300 га для охорони золотобородника цикадового (*Chrysorogon gryllus*(L.) Trin.) – рідкісної рослини, здатної закріплювати сипучі піски.

Природні компоненти ландшафтів НПП “Джарилгацький”

У геологічному відношенні територія НПП “Джарилгацький” знаходиться в межах північного схилу Причорноморської западини з глибиною залягання архейсько-протерозойського кристалічного фундаменту у межах 1500-2500 м. Фактично ця тери-

торія є південною частиною давньої докембрійської Східноєвропейської платформи – крайовим її прогином у бік Криму.

Геологічну основу сучасних ландшафтів території становлять піщано-глинисті куяльницькі відклади (пліоцен), перекриті червоно-бурими глинами потужністю 6 м і більше, вище – антропогеновими суглинками.

Регіон розташування парку геоморфологи відносять до берегової зони Нижньодніпровської давньодельтової рівнини, що включає Олешківські піски, Кінбурнську косу. Вона є вюрмською (пізній антропоген) терасою Дніпра. І.М. Рослий та ін. (1990) відносять її до гетерогенної пластово-аккумулятивної низинної рівнини, в межах якої основну рельєфоутворюючу роль відіграють неоген-антропогенові відклади.

Питання, пов'язані з геологічним розвитком цього району, розглядалися В.П. Зенковичем (1958, 1960), І.А. Правоторовим (1966, 1967). На думку І.А. Правоторова (1967) Джарилгацька, Тендрівська і Ягорлицька затоки утворилися в ході останньої чорноморської трансгресії, а формування сучасного вигляду водойм значною мірою визначалося еволюцією аккумулятивної системи Джарилгач-Тендра. Її утворення відноситься до періоду, коли рівень моря в цьому районі був на 3 м нижче сучасного [1].

Коса-острів Джарилгач за генезисом, як морфо скульптура, є типовою аккумулятивною формою берегового рельєфу. Існує думка, що це береговий бар – гравійний, піщано-черепашковий вал, який простягається паралельно основному напрямку берега і відділяє від моря лагуну. Його утво-

рення пояснюють виносом відкладів з морського дна на перегин схилу (результат зменшення несучої сили води на мілководді) і переміщенням їх до берега [2].

Однак, Джарилгач класичним баром не назвеш. Він складається з двох різних за характером частин. Перша – широка східна довжиною 23,2 км і шириною до 4,6 км, кінцевою точкою якої є мис Джарилгач. Друга – вузька, західна довжиною 18,5 км і шириною від 30 до 430 м (зазвичай – 100-200 м), на яку припадає не більше 6% загальної площі коси-острова. На відстані 650 м від свого західного краю коса має проміну шириною близько 250 м, через яку нагнана вода з Джарилгацької затоки витікає у відкрите море.

Відтак, Джарилгач – це своєрідне геоморфологічне утворення і в нього є подібні особливості генезису з усіма косами північного Азово-Чорноморського узбережжя, де визначальну роль відіграють чинники повітряної (переважаючи вітри) і водної (переміщення водних мас) систем циркуляції [3].

Рельєф широкої частини Джарилгача переважно плоскорівнинний, на півдні – хвилястий з невисокими дюнами і міждюнними зниженнями. Він значною мірою визначається закономірним чергуванням пасом і міжпасмових знижень. Масиви пасом орієнтовані паралельно береговим лініям. У південній частині острова вони витягнуті вздовж морського берега із заходу на схід, а в північній (біля Джарилгацької затоки) – з південного заходу на північний схід.

На клімат острова Джарилгач значно впливають близькість моря, рівнинність рельєфу, порівняно велика швидкість вітрів. Весна коротка

(1-1,5 місяці), характеризується швидким наростанням температури повітря. Літо спекотне. Осінь триває 3-3,5 місяці і характеризується збільшенням хмарності і числа днів з опадами. Звичайними є повернення тепла з ясною тихою погодою. Зима коротка, м'яка з частими тривалими відлигами. Нерухомий лід у Джарилгацькій затоці встановлюється лише в найхолодніші зими.

Флора НПП “Джарилгацький” включає близько 500 видів вищих рослин. Значною є чисельність видів, характерних для арен нижнього Дніпра: козельці дніпровські (*Tragopogon borysthenticus* Artemcz.), конюшина дніпровська (*Trifolium borysthenticum* Grun.), еспарцет дніпровський (*Onobrychis borysthonica* (Širj.) Klokov), волошка короткоголова (*Centaurea breviceps* Pjin) та ін., а також видів, що знаходяться на крайній південній межі поширення – оман високий (*Inula helenium* L.), агалик-трава гірська (*Jasione montana* L.), плодоріжка блощична або зозулинець блощичний (*Anacamptis coriophora* (L.) R.M. Bateman), верба розмаринолиста (*Salix rosmarinifolia* L.) і гостролиста (в. червона, шелюга) (*S. acutifolia* Willd.) та ін. [4].

До Європейського Червоного списку внесено гвоздику бесарабську (*Dianthus bessarabicus* Klok.), покісницю сиваську (*Puccinellia syvaschica* Bilyk), содник ягодоносний (*Suaeda baccifera* Pall.), холодок прибережний (*Asparagus litoralis* Stev.), до Червоного списку МСОП (IUSN) – франкенію припорошену (*Frankenia pulverulenta* L.).

З 1960 року велись роботи із заліснення території острова. Тепер тут представлені розріджені насадження

з лоха або маслинки вузьколистий (*Elaeagnus angustifolia* L.) та сріблястий (*E. argentea* Porsch), тамарикса галузистого (*Tamarix ramosissima* Ledeb.), білої акації або робінії звичайної (*Robinia pseudoacacia* L.), в'язу низького (*Ulmus pumila* L.) [5].

Фауна території НПП "Джарилгацький" багата і цікава. Тут зареєстровано 22 види комах, які внесені в природоохоронні списки різного рангу: до Міжнародної Червоної книги – 3, Європейського Червоного списку – 7. Серед охоронюваних видів на першочергову увагу заслуговують унікальні представники найбільш цінного і водночас найбільш вразливого псамофітного ентомокомплексу. До таких видів на Джарилгачі відносяться емпуза піщана (*Empusa pennicornis* (Pallas, 1773)), мурашиний лев велетенський (*Acanthaclisis occitanica* (Villers, 1789)), махаон (*Papilio machaon* (Linnaeus, 1758)), стиз смугастий (*Stizus fasciatus* (Fabricius, 1781)), ктир велетенський (*Satanas gigas* (Eversmann, 1855)) та ін.

Згідно з фізико-географічним районуванням України територія НПП "Джарилгацький" відноситься до Нижньодніпровського терасово-дельтового ландшафту Причорноморсько-Приазовського сухостепового краю. Сухостепові ландшафти включають межирічні, давні і сучасні терасні та дельтові, понижені ділянки узбережжя Чорного моря, його лиманів і заток [6].

Пріоритети природоохоронної функції НПП "Джарилгацький"

НПП "Джарилгацький" відіграє особливу роль у збереженні рідкісних птахів. За даними дослідників з

87 видів, занесених у Червону книгу України (2009), в районі парку відмічено 60.

Унікальність Джарилгацького природного комплексу – м'які кліматичні умови у зимовий період та розташування на шляху Азово-Чорноморського міграційного коридору – створили певні сприятливі умови для мешкання значної кількості видів птахів у різні сезони року. Територія національного парку є частиною одного з найбільших водно-болотних угідь міжнародного значення – "Каркінітська та Джарилгацька затоки". За сучасними даними у цьому регіоні перебувають під час зимового періоду, міграцій та у гніздовий час представники 248 видів птахів. З них зустрічаються на гніздуванні понад 80 видів, більш ніж 200 – під час міграцій, кочівлі [7].

Під впливом антропогенної трансформації ландшафту за останні 80-100 років орнітофауна о. Джарилгач, а саме рідкісних видів, дуже змінилась. Ще у 1920-1930 роки XX ст. на острові гніздилися огар (*Tadorna ferruginea* (Pallas, 1764)), середній або довгоносий крех (*Mergus serrator* (Linnaeus, 1758)), лунь степовий (*Circus macrourus* (S. G. Gmelin, 1771)), боривітер степовий (*Falco naumanni* (Fleischer, 1818)), журавель степовий (*Anthropoides virgo* (Linnaeus, 1758)), дрохва (*Otis tarda* (Linnaeus, 1758)), хохітва (*Tetrax tetrax* (Linnaeus, 1758)), кульон або кроншнеп великий (*Numenius arquata* (Linnaeus, 1758)) та степовий і лучний дерихвости (*Glareola nordmanni* (Nordmann, 1842)), (*G. pratincta* (Linnaeus, 1766)). Ряд цих видів у наш час не зустрічається, окремі – під час міграцій та зимівлі [2; 8]. Лежень (*Burhinus oedipnurus* (Linnaeus, 1758)) хоч і зустрічається в гніздовий період на острові, але

останні поодинокі гнізда спостерігалися в кінці 1970-1980-х років.

Журавель степовий не зустрічається більше на гніздуванні не тільки на острові, але й в прибережному степу на узбережжі Джарилгацької затоки. Лише поодинокі особини або 2-3 птахи відзначаються не щороку в його зграях. Повністю припинила гніздування на острові дрохва (з 50-х рр.). Тепер вона є нечисленним пролітним видом. Загалом українська гніздова популяція дрохви перебуває у критичному стані.

Орел степовий (*Aquila rapax* (Temminck 1828)) у минулому був символом південних українських степів і прибережних островів, а тепер в незначній кількості і нерегулярно відзначається на прольоті. Ще гірше становище зі степовим боривітром – у минулому численним мігруючим і звичайним гніздовим видом. У даний час гніздування припинилося повністю і навіть на прольоті вид зустрічається настільки рідко і окремими особинами, що можна вважати його нерегулярно залітним [2].

Щодо збереження на Джарилгаці териофауни (звірини), то у 70-х роках ХХ ст. на острові проводились роботи з акліматизації мисливських тварин, внаслідок чого тут з'явилися олень шляхетний (*Cervus elaphus*), лань європейська (*C. dama*), муфлон європейський (*Ovis musimon*), фазан мисливський (*Phasianus colchicus*). Також вільно мешкають лисиця, єнотовидний собака, зустрічаються кабанта заєць [9].

НПП "Джарилгацький" як науково-дослідна природоохоронна установа є банком природного матеріалу і природною лабораторією по збереженню рідкісних тварин та рослин. За наявності спеціального дозволу та наукового обґрунтування парк може бути постачальником насіння окремих рослин, яєць пташенят або дорослих особин рідкісних видів для їх подальшого розведення у належних умовах.

Рекреаційні ресурси НПП “Джарилгацький” та їх освоєння

НПП “Джарилгацький” належить до Скадовської курортної зони з її теплим морем, піщаними пляжами, тривалим купальним сезоном, що, з однієї сторони, характеризує парк як територію, унікальну для відпочинку та туризму, а, з другої, скиди неочищених побутових стоків материкового узбережжя вкрай негативно позначаються на його природних екосистемах. Зазначимо, що на о. Джарилгач (оз. Синє) виявлені (у вересні 2003 р.) поклади пелоїдів, які за своїми характеристиками відповідають найвищим вимогам до лікувальних грязей і становлять біля 49,0 тис. м³.

На сьогодні у національному парку розроблені екотуристичні маршрути, екопізнавальні стежки, окремими з яких і здійснимо мандрівку [2].

Екологічна стежка “Джарилгацькі маяки”. Протяжність – 4 км, час проходження – 2,5 год.

Майже 8 км охоплює подорож Джарилгацькою затокою на легкому катері, а це близько півгодини часу. Максимальна глибина тут 8 м, проте 30 % площі затоки припадає на мілководдя глибиною до 1 м.

Зупинка 1 “Маяки”. Маяків на узбережжі два – діючий і старий. Старий маяк було виготовлено у 1902 р. в Парижі. Кажуть, що спроектував його сам Гюстав Ейфель, автор знаменитої паризької вежі. Функціонував цей маяк до 1997 року, нині знаходиться в аварійному стані, але від цього не втратив архітектурної цінності.

Зупинка 2 “Лазурний берег” – чудові піщані пляжі, які приваблюють неповторною красою. Білий пісок, блакитна прозора вода. Навіть

на великій глибині можна добре роздивитись морське дно. Товшу води від поверхні до найбільшої глибини населяють медузи – коренерот та аурелія (*Aurelia aurita*). У піщаному ґрунті моря закопуються черви-поліхети, якими харчуються чорноморська камбала або глось (*Pleuronectes flesus luscus*), “червонокнижні” осетрові риби – стерлядь прісноводна (*Acipenser ruthenus* (Linnaeus, 1758) та севрюга звичайна (*Acipenser stellatus* (Pallas, 1771)). У пісок зариваються скати або морські коти. Часто величну постать морського ската-хвостокла можна спостерігати біля самого берега.

В акваторії моря мешкає три види дельфінів: дельфін афаліна (*Tursiops truncatus* (Montagu, 1821)), дельфін звичайний або білобочка чорноморська (*Delphinus delphis* (Linnaeus, 1758) та найменший вид – азовка або морська свиня (*Phocoenaphocoena* (Linnaeus, 1758)). Всі три види занесені до Червоної книги України.

Зупинка 3 “Мис Джарилгацький”. Звідси відкриваються неосяжні морські простори, а за кілька метрів, на острові, низка озерець, зарослих очеретом. У мілководді побачимо великі зграйки кефалей, анчоусів (хамса), бичків та чатуючі на них постаті сірої та білої чапель. Ще один вид, занесений до Червоної книги України – кулик-сорока (*Haematopus ostralegus* (Linnaeus, 1758) зустрине своїм клекотом. Вздовж берега багато мартинів, крячок. Навіть можна побачити рідкісний вид – гагаручорношию (*Gavia arctica*). Зустрічається гадюка степова (*Vipera renardi* (Christoph, 1861)).

Серед заростей лоху сріблястого, тамариксу та білої акації в гуша-

вині ховаються від палючого сонця муфлони, олені та лані європейські.

З мису Джарилгацький повертаємось знову до маяків, де можна відпочити, попити чистої джерельної води, покупатися.

Екологічна стежка “Слідом за Ахіллом”, довжина маршруту – 3 км, час проходження – 2,5-3 год.

Маршрут проходить по західній косі о. Джарилгач. Від селища Лазурне до коси переправа на човнах. Коса та широка частина острова Джарилгач овіяні стародавніми легендами, зокрема про Ахілла.

Екологічна стежка “Голуба лагуна”, загальна протяжність стежки 3 км, час проходження – 3 год.

Після 30-ти хвилинної прогулянки Джарилгацькою затокою (переїзд від портового причалу м. Скадовськ до о. Джарилгач), у супроводі грайливих стайок дельфінів, потрапляємо у найбільшу, на півночі острова бухту Глибоку, а звідти – на однойменну косу. На Джарилгачі таких кіс багато – Мілка, Синя, Дурилова та ін.

Далі маршрут проходить поміж озерами острова. Їх тут близько 200. Майже всі вони солоні (є небагато прісноводних). Більшість знаходиться у східній частині острова, що має стару назву “Пиндики”. Але і в північно-західній частині також є немало озерець з заростями очерету та невеликими острівцями, на яких гніздиться велика кількість водоплавних птахів. Важливою особливістю дея-

ких озер є цілющий чорний мул, що здавна використовується місцевими мешканцями для лікування хвороб суглобів.

Завершуємо мандрівку зупинкою “Голуба лагуна”, де передбачено короткочасний відпочинок, купання.

Висновки

Одним з основних завдань діяльності НПП “Джарилгач” є організація та здійснення науково-дослідних робіт з вивчення геокомплексів та їх змін, польові дослідження вразливої орнітофауни острова, розроблення та впровадження наукових рекомендацій з управління та ефективного використання природних ресурсів тощо.

Особлива увага працівників НПП “Джарилгач” має бути звернута на вивчення (включаючи польові наукові дослідження) та пізнавальне рекреаційне освоєння природних ресурсів острова Джарилгач.

Територія НПП “Джарилгач” є частиною одного з найбільших водно-болотних угідь міжнародного значення – “Каркінітська та Джарилгацька затоки”, де гніздяться, зимують і зупиняються під час сезонних міграцій (на важливому міграційному шляху) численні птахи, видові представники яких віднесені до багатьох природоохоронних списків (Червона книга України, Червона книга МСОП – Міжнародної спілки охорони природи і природних ресурсів тощо).

Література

1. Геоморфология Украинской ССР: Учеб. пособие / Рослый И.М., Кошик Ю.А., Палиенко Э.Т. и др. – К. : Вища школа, 1990. – 287 с.
2. Проект організації території національного природного парку “Джарилгацький”, охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об’єк-

- тів, затверджений наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 27 грудня 2016 р. № 541.
3. Гетьман В.І. Проблема Молочного лиману та шляхи її розв'язання / В.І. Гетьман // Екологічний вісник, № 68, 2011. С. 23-26.
 4. Бойко М.Ф. Растительный мир Херсонской области / М.Ф. Бойко, Н.В. Москов, В.И. Тихонов. – Симферополь: Таврия, 1987. – 142 с.
 5. Дубина Д.В. Фітоценологічна різноманітність острова Джарилгач (Херсонська обл.) / Д.В. Дубина, Т.П. Дзюба // Укр. ботан. журн. – 2005. – Т. 62, № 2. – С. 128-142.
 6. Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К. : Изд-во Киевск. ун-та, 1968. – 683 с.
 7. Ардамацкая Т.Б. Краткая характеристика орнитофауны о. Джарылгач / Т.Б. Ардамацкая // Биоразнообразие Джарылгача: современное состояние и пути сохранения. – Вестник зоологии. – 2000. – С. 74-83.
 8. Шарлемань М. По заповідниках півдня України // Охорона пам'яток природи на Україні. – Харків, 1928. – С. 1-15.
 9. Природа Херсонської області. – К. : Фітосоціоцентр, 1998. – 120 с.